

EGZISZTENCIALIZMUS ÉS MARXIZMUS

Tordai Zádor: *Egzisztencia és valóság*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.

Nagy jelentőségű filozófiai munka jelent meg nemrég Budapesten: Tordai Zádor *Egzisztencia és valóság* c. könyve. Hézagpótló alkotás ez, nemcsak a magyar filozófiai irodalomban. Nem kisebb feladatra vállalkozik ugyanis, mint arra, hogy lerója a marxisták régi adósságát, megpróbálkozzon Sartre sokrétű és nagy hatású filozófiai munkásságának marxista felmérésével. Már önmagában is a marxista irodalomban ritka átfogó (mert egy-egy részletkérdésnek nagyobb irodalma van, és Sartre-ról a kisebb-nagyobb értekezések egész tömkelege jelent meg) értékelések közé tartozik, elemzésének eredményei, egy-egy részletkérdésben elfoglalt álláspontja pedig külön is figyelmet érdemel. Termékeny viták elindítója lehet még ott is, ahol megállapításait nem tartjuk kielégítőnek, hogy ily módon még egy lépést tegyünk a Sartre értékelésében mutatkozó egyoldalúságok leküzdése felé, ott is, ahol ennek az egyoldalúságnak a nyomai megmaradtak, még Tordainál is. Ezért tartjuk indokoltnak, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk a könyvvvel.

1.

Sartre mindenképpen a mai filozófia kimagasló alakja, mondhatjuk: Lukács mellett a legnagyobb élő filozófus. Munkássága már évtizedek óta élő, eleven hatású szinte mindenkiben, aki filozófiai kérdésekkel foglalkozik. Még jellemzőbbnek tartjuk, hogy az utóbbi időben nagyobb hatással volt a marxista filozófia továbbfejlődésére, gazdálkodására — akár közvetlenül, termékeny gondolatsorok elindításával, akár közvetve, a vele való vitatkozás formájában —, mint a legdogmatikusabb korszak számos „ortodox” marxistája együttvéve. Ennek ellenére késik nemcsak a termékeny hatásnak elismerése, hanem még munkásságának, jelentőségének objektív megközelítése is. A magát marxistának valló Sartre-tól ugyanis éppen a marxisták zárkóztak el legmerevebben, ők szálltak vele legélesebben vitába. Azok pedig, akik a marxizmus felrészítésének igényével léptek fel, vagy maguk is a kiközösítettek közé kerültek, vagy pedig nem tartották szükségesnek

— esetleg a nagy munkában idejükből, erejükből nem futotta —, hogy új megvilágításba állítsák.

Ezért állott elő az a helyzet, amelyet Tordai mindjárt bevezetőben vázol: „A Sartre-ral foglalkozó marxista irodalom zöme a negyvenes években jelent meg, sőt a legjelentősebbek majdnem mind 1947-ben — akkor tehát, amikor a legélesebb volt a vita a sartre-i egzisztencializmus és a marxizmus között... Ha a felsorolt tanulmányokat értékelni akarjuk, azt kell mondanunk, hogy egyikük sem hatol a sartre-i egzisztencializmus mélyére és nem kísérelték meg az érdembeli vitát sem. Érvelésük felszínes maradt, és így egyikük sem meggyőző erejű. A meggyőző erő hiányát pedig nem lehet erős kifejezésekkel pótolni, az „elítélés” nem jelent vitát.” Később a helyzet csak annyiban változott, hogy kísérletek történtek Sartre munkásságának alaposabb felmérésére, de még mindig túl sok az elítélés, a felszínes érv. Az általánoságban felvázolt kép nem sokat változna, ha nemcsak a francia marxista irodalmat vennénk. (A jugoszláv irodalomban például a kezdeti korszak primitíven elítélő, az átmeneti korszak részben elítélő, részben elismerő, a mostani korszak nagyra értékelő, de csak odavetett megjegyzések vagy kisebb cikkek terjedelméig menő megállapításai mellett nem is igen volt átfogó kísérlet Sartre munkásságának felmérésére. Legfeljebb Vranickit említhetjük, aki a *Marxizmus története* című művében Sartre-t — *A Lét és a Semmi* című művét csak kezdeti kísérletnek véve *A dialektikus ész kritikája* c. műve alapján — beállítja a marxizmus fejlődésébe, de műve már jellegénél fogva sem tarthat igényt a teljességre.)

Tordai dicséretreméltó ambícióval és felkészültséggel vállalkozik ennek a helyzetnek a megváltoztatására. Részletekbe bocsátkozás nélkül is megállapíthatjuk, hogy ez több vonatkozásban sikerül is neki. Elsősorban a Sartre iránti viszony megváltoztatását illetően. Az eddigi elítélés helyébe az elemzés és vita lép, őszinte erőfeszítés a pozitívumok feltárására és a negatívumok érvekkel alátámasztott kimutatására. A viszonynak ez a megváltoztatása teszi lehetővé, hogy könyve Sartre munkásságának átfogó elemzését tartalmazza, és — akár elfogadjuk, akár elvetjük részletmegállapításait — egész képet ad a sartre-i mű hatalmas méreteiről. Külön érdeme, hogy Sartre munkásságát fejlődésében vizsgálja. Részletesen elemzi a kiindulópontnak tekintett *A Lét és a Semmi* c. művét, hogy utána megmutathassa az akkori koncepciók felbomlását és a továbbfejlődés útját az újabb művekben.

Ezt a mindenképpen jelentős és hézagpótló egészet érdekes és eredeti elemzés tölti ki. Elemzése nemcsak a túlzottan absztrakt sartre-i filozófia lefordítása érthetőbb és hozzáférhetőbb nyelvre, hanem az ellentmondások feltárása is, és egyben kísérlet a végeredményt jelentő megállapítások újakkal való felcserélésére. Ez teszi Tordai művét hézagpótló volta mellett részleteiben is figyelemre méltó műve. Mélyre nyúló gazdag fejtegetésében a mai filozófia számos áramlatát érintő kritikái megjegyzéseket és a dogmatizmus nem egy álláspontját feladó nézeteket egyaránt találunk benne.

Hogy elemzése milyen filozófiai szinten mozog, milyen mértékben tudja felváltani a pusztá dicséretet vagy kárhoztatást, arra szép példa az a fejezete, amelyben a szégyenérzet mögött rejlő, azt előidéző társadalmi tartalmat tárja fel. Kritikai megjegyzései nemcsak nagy általánosságban alkalmasak az idealista maradványok és az egyed-központság jelenlétének tudatosítására — e kettő nemcsak Sartre-ra, hanem sok más filozófusra, bizonyos fokig a dogmatizmus után a másik végletbe csapó marxistákra is vonatkozik —, hanem lehetővé teszik a szakítást az utóbbi időben a marxista irodalomban is elterjedt néhány eszmével. Például az elidegenülés-elmélet egy egész iskolájának fogyatékoságára utal, amikor a jelen és a jövő, a praxis és az elidegenülés e világ-túlvilág jellegű abszolutizált szembeállítás helyett rámutat: „a kommunizmus szabadsága csak a ma létező szabadságformákból kiindulva, azok kiszélesítése és átalakítása által valósítható meg, éppen úgy, ahogy a kommunista gazdaság is a jelenből fejlődik ki.” Vagy amikor a múlt századbeli ideálcikkból, primitív, egyben utópisztikus antikapitalizmusból és az elidegenülés leegyszerűsített értelmezéséből táplálkozó filozófiában, esztétikában és szociológiában egyaránt megtalálható technika—ellenességgel szemben arról ír, hogy „az ember alávetettsége a gépeknek és technikának ezért nem a technikából és annak fejlődéséből ered, hanem a társadalmi viszonyokból”.

Ugyanígy a dogmatizmussal való szubjektív leszámolást jelzi és ezzel ezt a leszámolást könnyíti meg az, hogy Engels említése nélkül szembefordul „a szabadság a szükségyszerűség felismerése” felfogással, mivel „a felismerés a szabadság megvalósításának csak eszköze és önmagában nem jelenti a szabadságot”. Erre utal továbbá a negáció negációjának a dogmatizmustól eltérő értelmezése, leginkább annak felismerése, hogy az elidegenülés a szocializmusban sem tűnik el, mert „az elidegenedés mindaddig érvényesül, amíg a társadalom antagonistá jellegű, sőt bizonyos enyhébb formái mindaddig tovább élnek, amíg egyáltalán osztályok léteznek”. Ez az utóbbi ugyanis lehetővé teszi a szocializmus néhány kérdésének dogmatizmustól mentes vizsgálatát, egészen addig a következtetésig, hogy „az igazgatás fokozatosan, mind nagyobb területen öngazgatás legyen”.

Végül, harmadik szinten — Sartre egész képének hézagpótló megrajzolása és a számos időszerű kérdésben nyújtott segítség mellett — Tordai könyve fontos irodalom a marxizmus egyik legidősebb és ma legtöbbször vitatott kérdésének megoldásához, a szabadság és a determinizmus viszonyának tisztázásához. E tekintetben a könyv legalább olyan helyet foglal el, mint a Sartre-ra vonatkozó irodalomban. Számos vonatkozásban világítja meg ezt a kérdést, sok tekintetben megközelíti a szabadság és megkötöttség dialektikájának felismerését, és — ha nem is viszi következetesen végig — eljut a dialektika különféle szintjeinek megsejtéséig, és ezzel anticipálja e kérdés átfogó — Sartre értékelésétől is független — felvázolásának nem egy elemét.

Az eddig elmondottakkal eléggé kidomborítottuk a könyv jelentőségét, olyannyira, hogy ezek után már semmit sem vonhat le jelentőségéből, ha hozzátesszük, hogy nem minden vonatkozásban értünk egyet Tordaival, sőt az a véleményünk, hogy több megállapítása nem kielégítő, elsősorban azért, mert a dogmatizmussal való szakításban félúton megállt. Vonatkozik ez elsősorban egészében Sartre helyének megállapítására. Arra gondolunk, hogy az ő esetében — szilárd meggyőződésünk szerint — még az sem elegendő, ha az elítélést, kárhóztatást érveikkel, alapos elemzéssel váltjuk fel, hanem meg kell tenni a következő lépést: az elvetés, bírálat helyett az értékelés, átvevés, hasznosítás oldaláról kell közeledni hozzá. Az, hogy Tordai ezt elmulasztotta, sokat levon az általa megrajzolt kép teljességéből, bármilyen előrehaladást is jelent a marxista irodalomban eddig elterjedt képhez viszonyítva.

Ezt a lépést Tordai azért nem tette meg, mert Sartre filozófiáját tisztán a polgári értelmiség (kilátástalanságával, tehetetlenségével, szorongásaival) magyarázza. Van ugyan könyvének egy fejezete, amelyen meglátszik: ő is érzi, hogy ezzel Baudelaire-től Sartre-ig mindent meg lehet magyarázni, éppen ezért, a polgári értelmiség helyzetéből eredő magyarázat a legjobb esetben is elégtelen. Másutt utal arra is, hogy a sartre-i filozófiában milyen szerephez jutott a vulgáris, dogmatikus marxizmussal való jogos szembenállás. „Először is nem tudta elfogadni azt a mechanikus és sokban vulgármaterialista szemléletet, amely a kommunista ideológiában a dogmatizmus következtében szerephez jutott” — írja például egy helyen. Következtetései azonban nem mindig alkalmasak arra, hogy ezt a tényt hasznosítsa is elemzéseiben. Márpedig nagy segítséget jelentett volna már (az is, ha felismeri, hogy Sartre filozófiájában szerephez jutott a marxizmus képtelensége, hogy megbirkózzon a felhatalmozódott problémákkal, sablon nélkül nézve a megváltozott világ jelenségeit; legteltesebb eldogmatizálódása, sztalinizmussá merevedése; még általánosabban az, hogy a sztalinizmus nem nyújtott távlatokat, kiutat, megoldást az értelmiségnek —, polgári vagy más jelző nélkül —, és miért éppen Sartre jutott volna el annak felismeréséhez, hogy a sztalinizmus nem azonos a szocializmussal, amikor ennek felismeréséhez a más alapról induló marxistáknak is a körülmények megérlelődésére volt szükségük.

Így aztán a sartre-i filozófia nem egyszerűen a polgári értelmiség tehetetlensége, hanem a sztalinizmus alakult szocializmus pillanatnyi távlattalansága is, egyben kísérlet azoknak a kérdéseknek a megoldására, amelyekre a megcsontosodott, legértékesebb filozófiai elemeiről lemondó sztalinista marxizmus nem tudott választ adni. Ha így közeledünk Sartre-hoz, akkor megváltozzuk az alapvető álláspont is, amelyet Tordai elfoglalt: „Az egzisztencializmus legfeljebb negatívan, azaz mint ellenpont — segítheti elő a marxista egyéniségi elmélet kibontakozását”. Ebből az alapvető álláspontból adódik mála ugyanis, hogy fő törekvése a bírálat, a vitatkozás, ahol pozitív elemeket fedez föl, azokat is

pusztán ellentmondásként kezeli, ahelyett, hogy a negatív elemeket venné annak. Ehelyett sokkal termékenyebb kiindulópont lett volna azt vizsgálni, miben szolgált és szolgálhatja Sartre a marxistákra — köztük Tordaira is — jobban, termékenyebben hatott, mint a dogmatizmus megannyi „ortodox” marxistája.

A nézőpontnak ilyen megváltoztatása nemcsak a Sartre-ról kialakított kép teljességét adta volna meg, hanem megkönnyítette volna a kérdések tárgyalását is. Legelőször is megkönnyítette volna Sartre meg a marxizmus filozófiai forrásai, elsősorban Hegel és az ifjú Marx iránti viszony tisztázását. A Hegelre vonatkozó gazdag irodalom ismeretében ugyanis ezt a viszonyt nem lehet egyszerűen úgy elintézni, ahogy Tordai teszi, amikor Marx ifjúkori műveit nem is említi, Hegelre vonatkozólag pedig csak annyit mond, „ez a tévedés és hiba valójában Hegelre vezethető vissza és ezt az egzisztencialisták és Sartre is tőle örökölték”. Márpedig e viszony tisztázása nélkül leegyszerűsítésként hathat az olyan kérdések tárgyalása, mint például az, hogy van-e dialektika a természetben.

Esetleg megkockáztathatnánk még azt a feltevést is, hogy sokkal pozitívabb képet kaptunk volna Sartre-ról, ha Tordai nem *A Lét és a Semmi*, hanem *A dialektikus ész kritikája* alapján tárgyalja a kérdéseket. Indokoltnak látszik ugyan, hogy a kiindulópontot *A Lét és a Semmi* alapján vázolja, hogy utána ennek az alapkoncepciónak az alakulását kövesse. De biztos, hogy számos kérdés más vonatkozásba kerül, ha *A dialektikus ész kritikáját* vesszük alapnak, főleg ha azt nem a bírálat, a vitatkozás, hanem a hasznosítás, felhasználása vágyától vezérelve mészük.

Ez a nézőpont elsősorban a szabadság és megkötöttség (Tordai megfogalmazásában determinizmus) közötti viszony tisztázását könnyítette volna meg. Így ugyanis nemegyszer megesik, hogy Tordai csak az egyik oldalt látja és domborítja ki. Érdekes elemzéssel mutatja ki: „Végeredményben arra a megállapításra kell jutnunk, hogy amit Sartre szubjektívnek fogott fel, valójában nem az, mert nem pusztán egyedi. A szálak a társadalmi léthez vezetnek és az egyéni, a szubjektív valójában mint a társadalmi kifejeződése mutatkozik meg”, vagy „olyan, amely csak egyéni lenne és nem társadalmi is, nem létezik”. Csak éppen ennek ellenkezője is érvényes: ami csak társadalmi és nem egyéni is, nem létezik, hisz a marxizmus forradalmi vívmánya éppen az, hogy a látszólag teljesen önálló, saját törvényük szerint ható társadalmi erők mögött is felfedezte az emberek közötti viszonyt (nem is szólva arról, hogy egyedi szinten számolni kell még a fizikai, biológiai, filozófiai alappal is). A másik oldalnak ilyen hangsúlyozása, *A dialektikus ész kritikájának* háttérbe szorulása és a negatív viszony síkkasztja el Sartre legfőbb vívmányát, a szabadság és megkötöttség dialektikájának a dogmatizmusnál nagyobb fokú felismerését, és azt a kísérletét, hogy ezt a dialektikát különféle szinteken érvényesítse.

Mindaz, amit itt elmondottunk, semmit sem változtat azon, hogy Tordai könyve tágabb viszonylatban is a sartre-i probléma-

kör egyik legjobb marxista feldolgozása. Csak éppen arra akarunk utalni, hogy a könyv értékeinek felismerésénél is számolni kell azokkal a megkötöttségekkel, amelyek e problémakör eddigi marxista kezelésének maradványaként Tordainál is akadályozzák a teljesebb kép kialakulását.

(b-t)

EGY KRITIKUS, AKIT MINDIG MEG KELL HALLGATNI

Zoran Gluščević: *Perom u raboš*. Svjetlost, Szarajevó, 1966.

1952-től 1965-ig írt kritikáit gyűjtötte össze ebben a könyvében Gluščević. Minden műfaj érdekli: verskötetekről, drámákról, regényekről, novellás kötetekről, tanulmányokról, esszékötetekről ír. A szerb, a horvát, a szlovén irodalom egyaránt foglalkoztatja, s nem tesz különbséget a kisebbrendű munkák — egy Dušan Kostić- vagy Palavestra-kötet — s egy Krleža-dráma vagy Lalić-regény között: mindig egyfomra lelkiismeretességgel ír. A legújabb alkotások mellett klasszikusokról, régi szerzők műveinek új kiadásáról is szól, s irodalomtörténeti tanulmányok mellett ifjúsági regényt is bírál. A fiatalokkal, kezdőkkel ugyanolyan komolyan foglalkozik, mint a befutottakkal. Az irodalom ügyét annyira a magáénak vallja, hogy egzisztenciális kérdésnek tartja az irodalmi alkotások és az alkotók minden problémáját. Gluščević a tiszta kritikus mintaképe.

Minden szavát el lehet hinni, mert tények, nagy anyagismeret s lelkiismeretes kutatómunka áll mögöttük. Nem túloz és nem enyhít, nem szapul és nem szépít, nem beszél mellé, nem kerülgeti a problémákat, hanem szókimondó. Olyan magabiztosan kezel az irodalmi műveket, olyan biztonsággal mozog eszmék és nézetek között, hogy megérdemli feltétlen bizalmunkat. Gluščević a megbízható kritikus mintaképe is.

Nem kötelezte el magát egyetlen kritikai irányzat, iskola mellett sem; a maga sajátos módszerét alkalmazza, s minden könyvet olyan módon elemez, ahogy a legkönnyebben, legmegfelelőbben lehet megközelíteni. S mindig csak az alkotás érdekli. A mű értékeit, komponenseit, vonatkozásait, elemeit vizsgálja, a lényeges dolgokat, nem a mellékéseket. Talán ebből a tulajdonságából következik, hogy sohasem polemizál, s mindig higgadtan szól.

Persze így is meglátszik, kik azok az írók, akikért, és melyek azok a művek, melyekért lelkesedik. S választásában mindig az érték irányítja. Vannak aztán művek, melyekről csak a kritikusra kötelező tárgyilagosság hangján szól. Még ha egészen nyilvánvaló, hogy kevésbé jelentős vagy teljesen elhibázott, silány művel áll szemben, egy nagyszerű gesztussal vállalja az objektivitást, s anélkül, hogy szabadjára engedné szenvedélyeit, kimutatja az értelmetlenség okait, a hibákat. Az igazságos kritikus mintaképe ő.

Gluščević leginkább az értekező próza művelőinek félresikerült művei miatt szól élesebben, a versek, a széppróza esetében ítélete

mindig enyhébb; nem tesz engedményeket, de annyira tud alkalmazkodni, olyan messzemenően tekintetbe veszi a szerző szándékait, annyira tiszteletben tartja az alkotó egyéniség integritását, hogy ritkán kényyszerül egy-egy művet nagyrészt, még kevésbé teljesen elmarasztalni. Maga is kritikus és tanulmányíró lévén, határozottabban, szigorúbban bírálja ennek a műfajnak az alkotóit, magasabb mércét alkalmaz, mint amikor szépirodalomról mond véleményt, ahol már kevésbé megfogható dolgokkal találkozunk. Ott, ahol az ő legszűkebb érdeklődési köréről van szó (egy Hölderlin-monográfia, a régi keleti irodalmakkal foglalkozó mű stb.), nem tűr ellenvetést. De ha kénytelen negatív ítéletet mondani, erre több módot talál: vagy csak jelzi, hogy valami baj van, egyébként a mű érdemeiről beszél, esetleg érezteti, hogy nem lelkesedik a könyvért. Nagyobb hibák esetén néha megelégszünk azzal, hogy ezeket kimutatja, mélyrehatóan elemzi, a mű többi tulajdonságáról nem is szól. De el is tud temetni könyveket, mint például Vučo egyik regényét, Šoljan kompendiumát, vagy Đurić tanulmányát I. G. Kovačićról. Elyenkor nem ismer kíméletet, teljes kritikai és esztétikai fegyverzetével vonul csatába. Az olvasó pedig csak elismeréssel adózhat neki, még akkor is, ha nem is ért egyet vele mindenben. Márpedig alig van rá eset, hogy Gluščević-tal ne értsünk egyet.

Gluščević nem közelíti meg a műveket külön filozófiai, pszichológiai, szociológiai vagy más sajátosságos szempontból, hanem szintetikus képet alkot. Nem híve a strukturális, stilisztikai, immánens vagy analitikus kritikának. Nem tanítványa sem Lukácsnak, sem Eliotnak, sem Lefebvre-nek, vagy C. Brooks-nak. Leginkább tömör, velős bírálataiban mindent elmond, amit egy kritikusnak mondania kell: érzi, mit vár tőle az olvasó, az író és mit a kritika műfaja. Nincs az általa elemzett műveknek egyetlen fontosabb mozzanata sem, amely elkerüli figyelmét; átfogóan mutatja be a kiválasztott könyvet. Azon a néhány oldalon, amennyit kritikái igénybe vesznek, stilisztikailag, strukturálisan, filozófiailag, szociológiailag, pszichológiailag is elemzi a kérdéses műveket. Iskoláikon és irányzatokon kívül áll, pontosabban felettük. Természetesen maga sem alokt iskolát, nem hirdet új hitet, nem esküszik új kritikai vallásra. De ő a tiszta, a megbízható, az igazságos kritikus, ő az a kritikus, akit mindig meg kell hallgatni.

(TL)